

In 'Burgerlijke Ongehoorzaamheid in een Democratie; wat te doen als geen kompromis mogelijk is?', stelt Gene Sharp ondermeer dat diepgaande meningsverschillen, tussen bevolkingsgroepen en de overheid (b.v. de rassendiskriminatie in de V.S. en in Zuid-Afrika) in een gewelddadig konflikt kunnen omslaan als pogingen tot geweldloze konflikt-oplossing telkens vastlopen of door de overheid worden afgewezen.

Het ontbreken van, door de overheid erkende, mogelijkheden tot het organiseren van burgerlijke ongehoorzaamheid ondermijnt de democratie, aldus Gene Sharp. Immers politiek geweld (zoals aanslagen en vliegtuig-kapingen) kan een uitlaatklep worden voor een situatie die als onrechtvaardig wordt ervaren en waar men zich niet bij neer wil leggen.

Ter afsluiting doet Sharp enkele voorstellen met betrekking tot gedrags-normen waaraan de geweldloze activisten en de overheid zich zouden moeten houden, als burgerlijke ongehoorzaamheid georganiseerd wordt. Als beide partijen zich daaraan houden, zullen de democratische eigenschappen van de samenleving behouden en verrijkt worden, en zal een geweldloze oplossing van het konflikt gevonden kunnen worden.

Stichting Voorlichting
Aktieve Geweldloosheid (SVAG)

Postbus 137 - 8000 AC Zwolle

deel 2

brochure reeks aktieve geweldloosheid - deel 2

ISBN 90-6346-302-2

Gene Sharp

BURGERLIJKE

ONGEHOORZAAMHEID

IN EEN DEMOKRATIE?

Wat te doen als geen kompromis mogelijk is ?

Abro SHAR
998

Gene Sharp

**BURGERLIJKE
ONGEHOORZAAMHEID
IN EEN DEMOKRATIE?**

Wat te doen als geen kompromis mogelijk is ?

Dok. Vrij Soc. nr.998.....

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG
Sharp, Gene

Burgerlijke ongehoorzaamheid in een democratie: wat te doen als geen kompromis mogelijk is? / Gene Sharp; (vert. uit het Engels door A.van Etten; eind-red. Wim Robben). - Zwolle: Stichting Voorlichting Aktieve Geweldloosheid. - (SVAG-brochure-reeks Aktieve Geweldloosheid; 2)

Vert. van het hoofdstuk: Civil disobedience in a democracy. uit: Social power and political freedom. - Boston: Porter Sargent, 1980. - Met lit.opg.

ISBN 90-6346-302-2

SISO 307.4 UDC 323.25

Trefw.: burgerlijke ongehoorzaamheid.

ISBN 90-6346-302-2

© Stichting Voorlichting Aktieve Geweldloosheid
Postbus 137 - 8000 AC Zwolle (1985)

Uit deze uitgave mag uitsluitend iets verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, na voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

Inleiding	5
Het probleem van het diepgaande meningsverschil	9
Ontoereikende "antwoorden" op het probleem	13
Burgerlijke ongehoorzaamheid	17
De grondwettelijke kwestie in de Rechtszaak der Staatsgeheimen	18
Problemen met betrekking tot burgerlijke ongehoorzaamheid in een democratie	22
Demokratiese eigenschappen van burgerlijke ongehoorzaamheid	25
De keuze: gewelddadige of geweldloze aktie ?	26
Een demokratiese wijze om uitdrukking te geven aan een diepgaand meningsverschil	31
Normen voor burgerlijke ongehoorzaamheid in een democratie	36
Konklusies	39
Noten	40
Gespreks-onderwerpen	42

BROCHURE-REEKS AKTIEVE GEWELDLOOSHEID

Dit boekje verschijnt in de 'Brochure-reeks Aktieve Geweldloosheid' van de SVAG. Elk kwartaal verschijnt een brochure in deze reeks. Een jaar-abonnement kost f 20,- en kan in het vierde kwartaal verlengd worden. (Wil men een abonnement laten ingaan in het tweede of derde kwartaal dan betaalt men resp. f 15,- of f 10,- en ontvangt men nog de resp. 3 of 2 te verschijnen delen van dat jaar. De brochures zijn ook los te bestellen. Het bedrag van het abonnement kan overgemaakt worden op giro-nr. 2238142 t.n.v. SVAG, Postbus 137, Zwolle; o.v.v. 'abonnement br.-reeks aktieve geweldloosheid'.

De eerste twee jaren zullen in deze reeks de volgende brochures verschijnen:

jaargang 1986

1. Geweldloosheid: moreel principe of politieke techniek? Gene Sharp. (55 pag. - los f 6,00)
2. Burgerlijke ongehoorzaamheid in een democratie? Gene Sharp. (43 blz. - los f 5,00)
3. De voorbereiding van geweldloze direkte aktie. (± 80 pag. - los f 9,00 - juli '86)
4. 'Over woede' en 'Nieuwe mannen, nieuwe vrouwen; gedachten over geweldloosheid.' Barbara Demming. (± 35 pag. - los f 4,50 - okt.'86)

jaargang 1987

5. Geweldloosheid als revolutionair beginsel; twaalf thesen. W.Sternstein. (± 54 pag. - los f 6,50 - jan.'87)
6. Politiek vasten. Geschiedenis, voorbeelden, aanwijzingen. (± 70 pag. - los f 8,00 - april '87)
7. Geweldloosheid opeisen: gedachten voor feministes die zich geweldloos opstelden, en omgekeerd. Jane Meyerding. (± 20 pag. - los f 3,00 - juli '87)
8. Beeindiging van de oorlog als realistisch doel. Gene Sharp. (± 60 pag. - los f 7,00 - okt.'87)

INLEIDING

In 1958 ontwikkelde zich in Engeland een belangrijke volksbeweging tegen kernwapens. Deze beweging manifesteerde zich vooral in de Kampagne voor Nukleaire Ontwapening, die de eenzijdige verwerping voorstond van Britse kernwapens en tevens gekant was tegen die van de Sovjet Unie en van de Verenigde Staten. Die Kampagne maakte gebruik van een grote verscheidenheid van middelen om te protesteren, om Parlementsleden te benaderen, om druk uit te oefenen en om te demonstreren. Deze demonstraties bestonden, onder andere, uit protestmarsen, openbare bijeenkomsten en posten, maar men liet het niet komen tot opzettelijk onwettige - hoewel geweldloze - akties.

In het begin van 1961 werd, naar aanleiding van een pleidooi van de filosoof Bertrand Russell en de predikant Michael Scott - bekend vanwege zijn werk in Afrika - het 'Komitee van 100' in het leven geroepen met het doel om publieke daden van burgerlijke ongehoorzaamheid in groepsverband te organiseren tegen kernwapens. Zij betoogden dat dergelijke onwettige, geweldloze akties de zaak van de eenzijdige nukleaire ontwapening sneller vooruit zouden brengen dan de meer konventionele middelen, die werden aangewend door de Kampagne voor Nukleaire Ontwapening. Onder zijn leden telde het 'Komitee van 100' een grote verscheidenheid van verontruste burgers, akteurs, schrijvers, sociaal radikalen en intellektuelen, waaronder Vanessa Redgrave en Sir Herbert Read. De eerste weloverwogen daad van openbare ongehoorzaamheid was een zit-aktie voor het Ministerie van Defensie, vlak bij de Parlementsgebouwen, in februari 1961.

Later organiseerde het 'Komitee van 100' als onderdeel van haar voortgaande activiteiten, een ander soort burgerlijke ongehoorzaamheids-demonstratie op de Luchtmachtbasis Wet-

hersfield. Die basis werd toentertijd gebruikt door eskaders van de Amerikaanse luchtmacht, welke ingedeeld waren bij het Geallieerde Opperbevel in Europa en waarvan vliegtuigen regelmatig kernwapens vervoerden. Het comité beraamde openlijk plannen om vanuit een strenge, geweldloze discipline te trachten de basis te betreden met het doel het vliegveld immobiel te maken of - als die poging mislukte - met hun lichaam de toegang ertoe te blokkeren.

Zes leden van het Komitee, Terry Chandler, Michael Randle, Helen Allegranza, Pat Pottle, Ian Dixon en Trevor Hatton werden later gearresteerd en in staat van beschuldiging gesteld vanwege het overtreden van de Official Secrets Act (Wet op de Staatsgeheimen), uit 1911. In de tenlastelegging stond echter nog niet eens vermeld, dat de beschuldigten getracht zouden hebben geheime informatie te verkrijgen of geheimen aan een vijand door te geven.

De openbare behandeling van de rechtszaak vond plaats in het Hooggerechtshof - de beroemde Old Bailey - van 12 tot 20 februari 1961. Na iets meer dan vier uren beraadslaagd te hebben verklaarde de jury het zestal schuldig op beide punten van de aanklacht - samenzwering en opruiing -, maar alle juryleden vroegen unaniem om klementie. De vijf mannen werden tot achttien maanden gevangenschap veroordeeld en Helen Allegranza tot twaalf maanden.

Tegen deze vonnissen werd beroep aangetekend bij het Hogerhuis, waar de zaak door Lord Reid, Lord Radcliffe, Lord Hodson en Lord Devlin werd behandeld. Het beroep werd op 12 juli 1962 afgewezen. (Zie voor verder materiaal over deze zaak de notitie op pagina 41).

Het gerechtelijk onderzoek tegen Generaal Raoul Salan, waar in dit artikel naar verwezen wordt, was een gevolg van een staatsgreep in Algerije door Franse militaire officieren en eenheden, die Algerije als Frans gebied wilden behouden. Zij verzetten zich tegen de stappen, ondernomen door de Franse regering onder President Charles de Gaulle en Minister-President Michel Debré, die moesten leiden tot de onafhankelijkheid van Algerije. Om te kunnen slagen zou de staatsgreep in Algiers gevolgd moeten worden door de regering 'de Gaulle-Debré' uit de macht te ontzetten door middel van een gelijktijdige staatsgreep in Frankrijk zelf, of door een invasie van Frankrijk door de Algerijnse rebellen. De greep naar de macht werd georganiseerd door vier kolonels, maar het uitroepen van de staat van beleg in Algerije werd door het opstandige "Militaire Gezag" gedaan, uit naam van vier, kort

daarvoor, teruggetreden generaals: Maurice Challe, Edmond Jouhard, André Zeller en Raoul Salan. De staatsgreep mislukte vier dagen later tengevolge van burgerlijk verzet in Frankrijk en door de weigering van vele dienstplichtige soldaten in Algerije om hun opstandige officieren te gehoorzamen en met hen samen te werken.

De rechtszaak tegen Adolf Eichmann, die ook in dit artikel wordt besproken, werd gehouden in het "Distriktsrechtshof" van Jerusalem, nadat hij door Israëliëse agenten in Argentinië was gevangen genomen en in het geheim naar Israël was overgebracht. Eichmann werd vervolgd vanwege zijn rol als organisator van het vervoer der Joden uit alle landen van Europa naar de vernietigingskampen.

De opvattingen en meningen in deze studie werden bij de oorspronkelijke rechtszaak tegen de zes leden van het 'Komitee van 100' niet naar voren gebracht, hoewel de algemene punten wel ter beschikking waren gesteld van de verdediging. Ik mocht getuigenis afleggen, maar de rechter weigerde toestemming te geven mij wezenlijke vragen te stellen omtrent burgerlijke ongehoorzaamheid. Rechter Havers verklaarde: "Ik vrees dat wij niet kunnen toestaan dat deze rechtszaak veranderd wordt in een leerstoel voor geweldloosheid!" Ook Professor Linus Pauling, Aartsbisschop T.O. Roberts S.J., en John B. Witchell (een Canadees met een grote deskundigheid op het terrein van elektro-mechanische 'early warning' systemen) mochten evenmin als getuigen optreden. Naast de zes beschuldigten traden, onder anderen, Vanessa Redgrave, Bertrand Russell en Sir Robert Watson-Watt, de uitvinder van de radar, op als getuigen à décharge.

Deze studie is een analyse van de grondwettelijke kwesties, die door de rechtszaak, tegen het 'Komitee van 100' werden gesteld.

* * *

Is georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid democraties? Is het te rechtvaardigen in een open, liberaalgezinde democratie, waarin burgers kunnen beschikken over het recht tot vrije meningsuiting en tot vergadering en over een representatief regeringsstelsel met periodieke verkiezingen? Moet het in een dergelijk stelsel aan dissidente* groeperingen worden toegestaan om zich te organiseren, om zo hun afwijkende

*Dissident: een afwijkende mening hebben omtrent het politieke beleid.

mening tot uitdrukking te kunnen brengen door openlijke ongehoorzaamheid en om anderen aan te moedigen zich bij hen aan te sluiten? Of druist een dergelijk gedrag ten enenmale in tegen de aard zelf van zo'n stelsel? De constitutionele vragen, die de toepassing van georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid in politieke conflicten oproept, zijn van het grootste belang; ze zouden niet alleen invloed kunnen uitoefenen op latere rechtszaken, maar ook op de totale ontwikkeling van de democratische samenleving in de toekomst.

In deze studie heb ik getracht de betrokken kwesties te analyseren en aan te tonen, dat individuele burgerlijke ongehoorzaamheid in een democratie met een constitutionele volksvertegenwoordiging niet alleen gerechtvaardigd is, maar dat georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid ook een belangrijke rol kan spelen bij het behoud en de ontwikkeling van dat stelsel.

Vragen omtrent de rol van georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid in een democratie met een constitutionele volksvertegenwoordiging zijn tot nu toe het meest gesteld in India, waar de onafhankelijke regering dikwijls gekonfronteerd werd met dezelfde middelen, die eens door de leden van die regering zelf aangewend waren om de onafhankelijkheid te verwerven, en ook in Groot-Brittannië, waar de activiteiten van het 'Komitee van 100' in de westerse wereld in beginsel de mogelijkheid hebben doen ontstaan van massale burgerlijke ongehoorzaamheid tegen een beleid, dat door een wettig gekozen regering werd gevolgd. Deze vragen zijn ook gesteld in de Verenigde Staten, waar de organisatoren van burgerlijke ongehoorzaamheid tegen de oorlogsvoorbereidingen vervolgd zijn op beschuldiging van "samenzwering". Maar als de algemene koers van de laatste vijftig jaar op dit terrein zich niet grondig wijzigt, zal het gebruik van geweldloze actie in het algemeen en van burgerlijke ongehoorzaamheid in het bijzonder zich steeds verder gaan verbreiden in steeds meer landen en in steeds meer situaties.

De vraag of georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid, tegenover de burgerlijke ongehoorzaamheid van een enkeling, gerechtvaardigd is in een democratie met een constitutionele volksvertegenwoordiging was naar mijn mening de belangrijkste constitutionele kwestie, waar het in de rechtszaak der Staatsgeheimen tegen het 'Komitee van 100' om ging.

HET PROBLEEM VAN

HET DIEPGAANDE MENINGSVERSCHIL

In de lente van het jaar 1962 vonden er binnen een paar weken drie belangrijke gebeurtenissen plaats. Op 23 mei werd de vroegere Generaal Raoul Salan, hoofd van de OAS (de Organisatie van het Geheime Leger) schuldig bevonden aan vijf aanklachten wegens zware vergripen en veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf. Op 31 mei werd vlakbij Tel Aviv Adolf Eichmann opgehangen; de leider van het transport, dat zorgde voor het vervoer van zes miljoen Joden naar de vernietigingskampen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Op 5 juni wees het Hogerhuis het beroep af van de zes leden van het 'Komitee van 100', die gerechtelijk werden vervolgd op grond van de Wet op de Staatsgeheimen. Elk van deze totaal verschillende gebeurtenissen is van belang bij het vinden van een antwoord op de vragen die ik heb gesteld.

Het aloude morele probleem, in hoeverre de enkeling gehoorzaamheid verplicht is aan het gevestigde gezag, verdwijnt niet in een stelsel waarbij de besluitvorming op een meerderheid berust. Als men van een persoon vraagt zich te onderwerpen aan iets wat deze beschouwt als een schending van haar of zijn diepste overtuiging, dan zal het, wat die persoon betreft, weinig verschil uitmaken of het kwaad wordt goedgekeurd door één enkele gezagsdrager of door al de andere medeburgers. Evenmin is het probleem, van de wijze waarop uitdrukking kan worden gegeven aan een diepgaand meningsverschil, opgelost door een regeringsstelsel, dat gebaseerd is op een constitutionele vertegenwoordiging.

Een van de meest ontnuchterende aspecten van de politiek is wel het aantal keren, dat het in de geschiedenis is

voorgekomen, dat de wetgeving en het beleid van een bepaalde regering - gezien in het perspectief van de daaropvolgende jaren - als onjuist is veroordeeld. Uitbreiding van de burgerrechten alleen is nog geen garantie tegen soortgelijke fouten, nu of in de toekomst. Toch zijn in het verleden dergelijke wetten en beleidsvormen over het algemeen passief of actief ondersteund door de meerderheid van de burgers. In dergelijke gevallen waren het dan het kleine aantal mensen met een afwijkende mening (die, vervolgingen trotserend, zich dikwijls verzetten tegen zulke wetten en weigerden ze te gehoorzamen), die door de generaties na hen met dankbaarheid werden bejegend voor het aandeel dat zij hadden gehad in het wijzigen van dat beleid. Ook zijn er wel eens anderen geweest, met een afwijkende mening, die geen gelijk hadden, maar die wel oprecht geloofden dat ze het bij het rechte eind hadden en die daarom bereid waren, ter ondersteuning van die mening, krachtadige acties te ondernemen. Toch steunden zij dan een zaak die, achteraf gezien, verkeerd bleek te zijn. Beide groepen waren het niet eens met bepaalde morele of politieke kwesties, waaraan zij zich volgens hun mening - of die mening nou verkeerd was of niet - niet konden onderwerpen of waarbij ze zich onder geen beding konden neerleggen, zonder verraad te plegen aan hun eigen principiële beginselen. Daarom stellen zij elk samenlevingsmodel, waaronder dus ook de democratieën met een constitutionele volksvertegenwoordiging, voor hetzelfde probleem: op welke wijze moet men uitdrukking geven aan een diepgaand meningsverschil en kan men dit ook werkelijk doen op een wijze die doeltreffend is en die tegelijkertijd de mening, de persoon en de rechten van de tegenstander en van de meerderheid respekteert?

Verkiezingen en vertegenwoordigende instellingen betekenen - al zijn ze nog zo onvolmaakt - een grote stap vooruit, vergeleken bij het gebruik van openlijk politiek geweld om bepaalde politieke doeleinden te verwezenlijken. Maar als men wil dat democratie zal blijven bestaan, dan zal men het nut ervan niet moeten onderwaarden of de beperkingen ervan negeren. Men vergeet vaak dat vertegenwoordigende instellingen slechts zó lang effectief kunnen functioneren als de kwesties, die zij moeten behandelen, die kwesties zijn waarover binnen de samenleving een fundamentele overeenstemming bestaat. De verschillen van mening moeten zich beperken tot ondergeschikte zaken, waarover compromissen mogelijk zijn - iets wat in het huidige systeem een essentiële voorwaarde is -, of waarbij de minderheid met een afwijkende mening bereid en in staat is zich neer te leggen.

Er bestaan echter wel degelijk morele of politieke kwesties, waaraan gewetensvragen of fundamentele vragen betreffende de aard of de toekomst van de samenleving ten grondslag liggen, die - al of niet terecht - beschouwd worden als moreel of politiek onaanvaardbaar.⁽¹⁾ Sommige ervan zijn kwesties, waar de meesten van ons wel mee zouden instemmen. Bijvoorbeeld, als een partij, die zich verbonden heeft om vrijheid en democratie te vernietigen, met meerderheid van stemmen wordt gekozen, dan kan een democraat niet verplicht worden zich lijdzaam bij de daaruit ontstane diktatuur neer te leggen. Rassenscheiding, onaanvaardbaarheid of slavernij worden niet aanvaardbaar vanwege het feit alleen dat de meerderheid er mee instemt. De steun van de meerderheid kan toch nooit een rechtvaardiging betekenen voor de uitroeiing van een minderheid! Afschaffing van godsdienstvrijheid door de meerderheid kan nooit een verplichting opleggen aan de democraat! Er bestaan wellicht nog andere kwesties, waarover men het misschien niet zo algemeen eens is, maar die desalniettemin voor leden van een minderheidsgroep met een afwijkende mening dermate belangrijk zijn, dat deze van compromissen niet willen weten en zich niet aan de meerderheid kunnen onderwerpen. De mogelijkheid dat ze - naar de mening van anderen - ongelijk hebben verandert niets aan de intensiteit van de overtuiging van die minderheid.

Deze kwesties, waarover geen compromissen mogelijk zijn, doen zich zelfs voor, als democratieën met een constitutionele volksvertegenwoordiging op de meest ideale wijze kunnen handelen: met volledige burgerlijke vrijheden en volledige informatie-spreiding en na een oprechte uitwisseling van argumenten. Het is bijna per definitie, dat in deze fundamentele konflikt-situaties de normale procedures van een democratie met een volksvertegenwoordiging ontoereikend zijn.

Vele algemene discussies over burgerlijke ongehoorzaamheid en democratie gaan uit van de veronderstelling, dat alle meningsverschillen en alle overtuigingen van eenzelfde intensiteit zijn en dat het dus altijd mogelijk is tot een bepaald vergelijk te komen waarbij ieder zich kan neerleggen. Dit is een onjuiste en gevaarlijke mening, die kan leiden tot een verzwakking van de democratie, in wier naam het argument wordt aangevoerd.

Behalve dan in deze gevallen, waarbij geen schikking mogelijk is, is het probleem van de wijze, waarop men een ernstig verschil van mening tot uitdrukking kan brengen, nog om een heel andere reden van belang. Een steeds groter wor-

dende konsentratie van maatschappelijke, politieke en economische macht vermindert vaak de mate, waarin wetgevende lichamen nog doeltreffende besluiten kunnen nemen, alsmede de mate waarin minderheden zelfs over geringere kwesties nog invloed kunnen uitoefenen op anderen die hun mening niet delen, en tenslotte de mate waarin wetgevende lichamen en regeringen beheerst kunnen worden, zelfs door een meerderheid van onderdanen. Als de normale vertegenwoordigende werkwijzen zo onvolmaakt zijn, dan zal de behoefte om wegen te onderzoeken via welke men uitdrukking kan geven aan een afwijkende mening waarin geen kompromis mogelijk is, zich ook gaan uitstrekken tot kwesties van minder belang, die mensen het gevoel geven dat de gebruikelijke wegen geen doeltreffende mogelijkheid bieden om hun grieven te uiten.

In een wereld, waarin de vrijheid in grote mate wordt bedreigd, en waarin men bij politieke conflicten vaak zijn toevlucht neemt tot geweld, zal de democratische samenleving sterker worden, als men creatieve wegen kan vinden om uitdrukking te kunnen geven aan sterk afwijkende meningen.

Als men iemand, die een afwijkende mening heeft over fundamentele kwesties van de hierboven genoemde aard, zegt dat deze het recht heeft zijn persoonlijke mening staande te houden, zijn meningsvrijheid te gebruiken en gevestigde constitutionele kanalen te volgen om iets te bereiken, dan is dat (eigenlijk) geen antwoord. Als de persoon met een afwijkende mening een bepaalde kwestie van kritiek belang beschouwt, dan kan men niet van hem verwachten, dat hij er zich passief bij neerlegt of bepaalde kondities aanvaardt tijdens een overgangperiode, waarin hij voor die zaak in kwestie werkt. De andersdenkende voelt in zich de drang om door een of andere vorm van actie zijn afkeuring te doen blijken, om zich zodoende niet moreel medeplichtig te hoeven voelen aan het beleid, waartegen hij zich verzet. En als een dergelijke actie, welke dan ook, enige kans wil maken om meningen en beleid te beïnvloeden, dan zal die toch noodzakelijkerwijze leiden tot een zekere organisatie en tot samenwerking met anderen. Als men redeneert dat individueel meningsverschil geoorloofd is en tegelijk dat georganiseerd meningsverschil door middel van geweldloze middelen niet zou mogen, dan is dat hetzelfde als te veronderstellen, dat een totale bevolking in stukjes opgedeeld kan worden, waarbij men dan de enkeling isoleert tegenover de reusachtige georganiseerde krachten die over haar of zijn lot zullen beslissen en zodoende elk verschil van mening ontkracht. En dan kan men doen alsof dat meningsverschil niet meer bestaat. Dit kan men toch moeilijk een democratie-

se opvatting noemen.

Een vast in het zadel zittend regime hoeft niet serieus rekening te houden met een minderheids-oppositie, als die er zich toe moet beperken om zijn meningsverschillen in woorden tot uitdrukking te brengen en zich tegelijkertijd passief onderwerpt en met het regime samenwerkt. Als zelfs een meerderheid haar afkeuring alleen maar doet blijken door middel van woorden en zich tegelijk totaal onthoudt van enige vorm van actie, die door het regime ernstig moet worden genomen, dan is er helemaal niets dat het regime zelfs maar verplicht om ernstig na te denken over de wenselijkheid van een eventuele verandering. Zoals John Strachey al stelde: "Het is waar dat regeringen altijd tegen ons zeggen dat ze nooit zullen zwichten voor macht. De hele geschiedenis leert ons echter, dat ze nooit voor iets anders zwichten."(2)

Het probleem is daarom een manier te vinden om uiting te geven aan een verschil van mening, die in staat is een kracht uit te oefenen die in verhouding staat tot het aantal personen die dat verschil van mening onderschrijven, en die tegelijkertijd de rechten van anderen niet schendt of die niet tracht een minderheidsbeslissing aan anderen op te leggen. Deze manier om uiting te geven aan een verschil van mening moet er echter een zijn, die in groepsactie kan worden toegepast. De personen met de afwijkende mening zien zich gesteld tegenover een goed georganiseerde tegenstander, die over reusachtige hulpmiddelen beschikt. Als men hen het recht ontzegt om samen actie te voeren, dan vernietigt men het gehalte van de democratie.

ONTOEREIKENDE "ANTWOORDEN" OP HET PROBLEEM

Evenals andere constitutionele kanalen ontoereikend zijn om deze kwesties op te lossen, kan ook het stelsel van de rechterlijke macht geen voldoende antwoord geven. Het is toch onredelijk om zo maar te veronderstellen, dat de fundamentele kwesties, die geen compromissen toestaan, op een of andere manier zullen verdwijnen of dat ze zaken van onderge-

schikt belang zullen worden, door een of ander kompromis of door toe te geven, enkel en alleen maar omdat er een rechtbank bij betrokken is. Rechterlijke beslissingen zijn zeer nuttig om een verscheidenheid van maatschappelijke en politieke kwesties te kunnen regelen; maar er zijn nu eenmaal bepaalde kwesties, waarbij een rechterlijke beslissing niet door allebei de partijen zal worden aanvaard als een definitieve schikking.

In de zaak der Staatsgeheimen tegen het 'Komitee van 100', bijvoorbeeld, hield de beslissing van het Hogerhuis zeer nadrukkelijk in, dat het gevoerde regeringsbeleid betreffende de krijgsmacht niet in de rechtszaal kon worden aangevochten. De verdediging had feitelijk getracht om door middel van de rechterlijke macht de rechtsgeldigheid en de wijsheid van het defensie-beleid van de regering te betwisten en een rechterlijke beslissing hierover uit te lokken. Het is wel duidelijk dat, ook al kan een rechtbank in betrekkelijk onbelangrijke kwesties een beslissing nemen, geen enkele regering zal toelaten dat er over een zo fundamenteel onderdeel van het beleid, als haar totale defensie-programma, beslissingen zouden kunnen worden genomen door verschillende rechters en gezworenen, zonder dat de publieke opinie hier achter staat. De oplossing van het probleem van het diepgaande meningsverschil zal daarom elders moeten worden gezocht.

Er zijn een beperkt aantal handelwijzen mogelijk in geval er zich kwesties voordoen, die niet voor compromissen vatbaar zijn (dit zijn dan conflicten die de moraal, de godsdienst of de totale aard en richting van de samenleving betreffen), of als de mensen denken dat de normale kanalen totaal niet meer voor hen openstaan. Een veel voorkomende reactie op dergelijke kritieke gevallen is altijd politiek geweld geweest - opstootjes, moordaanslagen, terreur, gewelddadige revolutie of burgeroorlog. Al deze dingen zijn gebeurd in situaties, waarin men beschikte over een constitutionele volksvertegenwoordiging als wel in situaties, waarin men zo'n stelsel niet had.

De OAS in Frankrijk en in Frans Algerije was daar een belangrijk voorbeeld van. Deze "Organisatie van het Geheime Leger" nam zijn toevlucht tot geweld en trachtte een staatsgreep te ondernemen om op die wijze te proberen te voorkomen, dat de Franse regering Algerije de onafhankelijkheid zou schenken. Generaal Raoul Salan was één van de Franse legerofficieren, die eraan deel nam. De zware vergrijpen, waarvoor Salan tot levenslange gevangenschap werd veroordeeld op 23 mei 1962, zijn veelzeggend. De beschuldigingen bestonden

hieruit: deelname aan de opstandige beweging (de mislukte "putsch" der generaals in Algiers); medeplichtigheid aan pogingen, die erop gericht waren met geweld het constitutionele regime te wijzigen; het aanmoedigen van burgers om de wapens op te nemen tegen de Staat; het mede schuldig zijn aan aanvallen met gebruik van wapens; het uitvaardigen van bevelen om leden van het veiligheidsleger aan te vallen en het organiseren van gewapende bendes om het veiligheidsleger te weerstaan. De OAS was zowel in Frankrijk als in Algerije in feite gewikkeld in een politiek conflict, waarbij compromissen over fundamentele kwesties niet mogelijk waren. Men had toen afgezien van lijdelijke onderwerping en in plaats daarvan gekozen voor politiek geweld. Dit alles gebeurde onder een regeringsstelsel met een gekozen wetgevende macht, door stemgerechtigden die tot een verscheidenheid van partijen behoorden.

Op gelijke wijze hebben bepaalde extremistische minderheidsgroepen van de godsdienstige Doukhobor-groepering in Canada hun toevlucht genomen tot bomaanslagen in hun strijd voor godsdienstige en kulturele autonomie. De aanvallen van John Brown in het Amerika van de slavenbezitters was er nog een voorbeeld van. Dit zijn slechts voorbeelden om aan te tonen dat politiek geweld, als middel om uiting te geven aan een verschil van mening, zowel in constitutionele democratieën als in regeringstelsels zonder volksvertegenwoordiging voorkomt. Zo'n antwoord op ons probleem moeten wij verwerpen. In de tegenwoordige tijd heeft politiek geweld dusdanige vormen aangenomen, dat de meeste serieuze democraten ervan overtuigd geraakt zijn, dat het zowel schadelijk is voor morele beginselen als voor de democratie zelf.

Nog een andere reactie op een dergelijke botsing van beginselen is passieve onderwerping. Hoewel degene met de afwijkende mening hierdoor wellicht de ongewenste gevolgen van politiek geweld kan vermijden, zijn er toch goede redenen waarom passieve onderwerping onaanvaardbaar is. In de eerste plaats kan de persoon, die een afwijkende mening is toegegaan, gelijk hebben. De rechtszaak in Neurenberg, en ook die tegen Eichmann, zijn hier vooral van belang. De enige wettelijke basis, waarop deze beide rechtszaken tegen Nazi-leiders en beampten beruste, bestond hierin dat de beschuldigten een wettelijke verantwoordelijkheid hadden gehad om ongehoorzaam te zijn aan de bevelen van hun politieke of militaire overheden. De Britse en andere geallieerde regeringen aksepteerden deze wettelijke positie in Neurenberg.

Tijdens zijn gehele rechtszaak hield Eichmann vol dat - wat zijn morele schuld ook geweest mocht zijn - hij wettelijk niet schuldig was, omdat hij overheidsbevelen had opgevolgd. "Gehoorzaamheid is altijd als een deugd beschouwd." Toen hij op 31 mei 1962 werd terechtgesteld, zei hij op het schavot: "Ik moest de wetten van de oorlog en van de vlag gehoorzamen." De verdedigers bij de rechtszaak in Neurenberg hielden een soortgelijk pleidooi, en de weerlegging hiervan luidde dan, dat ze de bevelen niet hadden moeten opvolgen.

De rechterlijke beslissing in de rechtszaak der Staatsgeheimen tegen het 'Komitee van 100' was juist tegengesteld aan de uitspraak in de rechtszaak in Neurenberg en die tegen Eichmann. Zonder enige poging te doen om zich te rechtvaardigen verbood de rechter in de rechtszaak over de Staatsgeheimen herhaaldelijk dat de twee hierboven genoemde rechtszaken ter sprake werden gebracht. Terwijl dit ongetwijfeld de taak van de Officier van Justitie heel wat vergemakkelijkte, is het voor een buitenstaander wel moeilijk om de wettelijke rechtvaardiging in te kunnen zien van een dergelijke beslissing. Alle drie deze rechtszaken hadden iets te maken met de kwestie van de wettelijke beperkingen van gehoorzaamheid en van passieve onderwerping.

Weliswaar hadden de rechtszaak in Neurenberg en de zaak tegen Eichmann betrekking op misdaden, die gepleegd waren onder een diktatoriaal regime. Maar hoewel dit belangrijk is verandert het toch niets aan het wezenlijke probleem. Wat Adolf Hitler naderhand ook deed, het is een feit dat hij grondwettelijk aan de macht kwam. De aard van een regering wijzigt niet noodzakelijkerwijze de aard van de morele problemen, die door de handelwijze van die regering worden gesteld. Mensen, die het niet eens zijn met de doelstellingen van het 'Komitee van 100' en van de 'Kampagne voor Kernontwapening', die de regering ertoe wil bewegen eenzijdig kernwapens op te geven, zouden toch minstens hebben moeten kunnen begrijpen (ook al zijn ze het er niet mee eens), hoe hun medeburgers, die voor eenzijdige ontwapening zijn, in de uitroeiing van zes miljoen Joden een zelfde moreel probleem zagen als ze zien in de voorbereidingen voor een kernoorlog, die - als zo'n oorlog werkelijk uit zou breken - vele miljoenen mensen méér om zal brengen.

Als mensen een bepaalde morele overtuiging van ganser harte zijn toegedaan, dan is het gevaarlijk voor hen persoonlijk en voor de gemeenschap waarin zij leven, als zij die overtuiging in zich onderdrukken en hun handen in de schoot

leggen. Ze zullen dan steeds minder in staat zijn om op een verantwoorde en eerlijke wijze hun beste overtuigingen uit te dragen in hun leven, als zij willens en wetens zich passief neerleggen bij iets, wat ze als een ernstig kwaad zien. Het historische voorbeeld van de gevolgen van politieke passiviteit, machtsbundeling en diktatuur zou een waarschuwing voor ons moeten zijn, dat lijdzaamheid tegenover diep gevoelde kwesties, een oorzaak kan zijn van een verzwakking der democratie.

Dan is er ook nog een derde, minder algemene, reactie op fundamentele conflicten: een poging om zich uit de 'wereld' terug te trekken en zo eerlijk mogelijk je overtuiging in je leven waar te maken zonder dat je probeert de loop der politieke gebeurtenissen te beïnvloeden. Dit is echter een onbevredigende oplossing voor diegenen, die menen dat hun overtuiging aan hen de plicht oplegt om te trachten zich te richten op een grotere en bredere verantwoordelijkheid, die hen er toe zal brengen de gang van zaken in de samenleving als geheel te beïnvloeden. Om die reden is dit dus geen oplossing voor ons probleem.

Als daarom noch passiviteit noch politiek geweld aanvaardbaar is, is er een alternatief middel nodig van democratische vreedzaam actie-voeren om uitdrukking te kunnen geven aan een diepgaand meningsverschil; een middel, dat niet alleen doeltreffend is, maar dat ook met de democratische rechten van de meerderheid rekening houdt.

BURGERLIJKE ONGEHOORZAAMHEID

Burgerlijke ongehoorzaamheid, een van de geweldloze actie-methodes, is soms geopperd en ook beoefend als een vervangende geweldloze manier om op deze meningsverschillen te reageren en om uitdrukking te geven aan een diepgaand verschil van mening. Burgerlijke ongehoorzaamheid bestaat uit een opzettelijke en vreedzame overtreding van bepaalde wetten, dekreten, verordeningen, maatregelen, bevelen van militairen of van de politie, en dergelijke. Dit zijn dan gewoonlijk

wetten, enzovoorts, die men als inherent immoreel, onrechtvaardig of tiranniek beschouwt. Soms kan men echter ook ongehoorzaamheid weigeren aan wetten, die grotendeels regelend of 'neutraal' van aard zijn, om zo op symboliese wijze te laten zien, dat men gekant is tegen het meer algemene beleid van de regering. Zoiets zou kunnen gebeuren, als het moeilijk is om rechtstreekse kontaktpunten te vinden tussen de eenling en het meer algemene regeringsbeleid. Burgerlijke ongehoorzaamheid kan worden beoefend door mensen alleen, door kleine groepjes en door heel veel mensen tegelijk. Soms wordt het ook met tegenzin beoefend door diegenen, die eigenlijk helemaal niet verlangen om de bestaande toestand te verstoren, maar die alleen maar de wens hebben om hun overtuiging trouw te blijven. Of het kan worden ondernomen met het beperkte doel een bepaalde beleidslijn, wet of iets dergelijks te wijzigen. Het kan ook ten tijde van belangrijke maatschappelijke of politieke beroeringen, naast andere geweldloze actie-methodes, worden gebruikt in plaats van gewelddadige revolutie. Men zal waarschijnlijk niet lukraak zijn toevlucht nemen tot burgerlijke ongehoorzaamheid, want het brengt een zeer groot risico met zich mee. In sommige situaties zelfs de zekerheid dat men zich de straffen op de hals haalt, die de wet voor dergelijke wets-overtredingen achter de hand houdt.

In verscheidene gevallen werd politiek geweld reeds vervangen door burgerlijke ongehoorzaamheid, zoals in India, Zuid-Afrika en in de meeste zuidelijke staten van de Verenigde Staten. De activiteiten van het 'Komitee van 100' in Groot-Brittannië zijn een poging geweest - hoe onvolmaakt die dan ook moge zijn - om een soortgelijke vervanging voor geweld te bewerkstelligen over de kwestie van de kernwapens.

DE GRONDWETTELIJKE KWESTIE IN DE RECHTSZAAK DER STAATSGEHEIMEN

In de rechtszaak der Staatsgeheimen verklaarde de aanklager zeer duidelijk, dat de beklaagden gerechtelijk werden vervolgd, omdat zij aan hun ernstig afwijkende mening uit-

drukking hadden gegeven door middel van georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid. Zij werden niet beschuldigd van het plegen van burgerlijke ongehoorzaamheid noch van het benaderen van de luchtmachtbasis in Wethersfield, enz., maar van samenzwering - hetgeen betekent dat zij zich georganiseerd hadden om juist dit te doen. Ofschoon er een bepaalde relatie tussen de twee bestaat, zijn toch het plegen van burgerlijke ongehoorzaamheid en het zich daartoe organiseren twee van elkaar te onderscheiden kwesties met verschillende grondwettelijke gevolgen. De aanklager erkende heel duidelijk het belangrijke verschil tussen de twee; de verdediging liet echter nooit duidelijk blijken, dat zij dat verschil ook zag.

Toen op de tiende januari 1962 tegen de zes een rechts- geding werd aangespannen, zei Mr. Griffiths-Jones namens de Officier van Justitie:

"De reden waarom deze aanklacht tegen deze beklaagden is ingebracht is dat voor hen het gebruik van wettige methodes niet voldoende was om hun mening naar voren te brengen en om er steun voor te zoeken; nee; als een zaak van weloverwogen beleid namen zij het besluit de wet te overtreden of - zoals zij het zelf uitdrukken - burgerlijke ongehoorzaamheid te plegen....."(3)

In het Hooggerechtshof werd tegen het zestal op 12 februari een tweevoudige aanklacht ingebracht:

1) Een samenzwering om gezamenlijk verschillende personen er toe te brengen inbreuk te plegen op Artikel 1 van de Wet op de Staatsgeheimen met de bedoeling, duidelijk gericht tegen de veiligheid of de belangen van de Staat, de luchtmachtbasis van de RAF in Wethersfield te betreden.

2) Een samenzwering om, samen met andere personen, inbreuk te plegen op Artikel 1 van de Wet op de Staatsgeheimen met de bedoeling, duidelijk gericht tegen de veiligheid of de belangen van de Staat, de luchtmachtbasis van de RAF in Wethersfield te betreden.(4)

Diezelfde dag verwees de Procureur-Generaal naar de notulen van verschillende vergaderingen van het Komitee, waarbij burgerlijke ongehoorzaamheidsprojecten werden besproken, met de woorden:

"Deze notulen laten er geen enkele twijfel over bestaan, dat wat men overwoog niets anders was dan burgerlijke ongehoorzaamheid, hetgeen, naar u zult begrijpen, slechts een andere manier is om te zeggen: het schenden van de wet."(5)

In zijn resumé op het eind van de rechtszaak op 19 februari 1962 kwam de Procureur-Generaal op dit thema terug:

"Dit is het punt, dat ik weer opnieuw wil benadrukken: deze aanklacht is enkel en alleen maar tegen hen ingediend, omdat zij opzettelijk de wetten van dit land hebben geschonden. Ik verzoek u om een ogenblik te overwegen wat er zou gebeuren, als andere personen of instellingen dezelfde koers zouden gaan varen. Als dat zou gebeuren, dan zou dat toch het einde betekenen van de rechtsstaat, nietwaar? Het zou het einde betekenen van de democratie en leiden tot anarchie en mogelijk zelfs diktatuur. De rechtsstaat beschermt onze rechten en voorrechten, zoals de vrijheid van meningsuiting."(6)

De kwestie, die werd gesteld, betrof de functie van georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid in een democratie met een grondwettelijke volksvertegenwoordiging. Dit is uiteindelijk een grondwettelijke kwestie, ondanks het feit dat de Procureur-Generaal ontkende dat de overtredingen een "politiek karakter" hadden. "Dit is geen politieke rechtsvervolging." (7) Weliswaar werden de aangeklaagden niet vervolgd vanwege hun mening. Maar het is ook waar, dat zij werden vervolgd voor de rol die zij gespeeld hadden bij het toepassen van georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid in een politiek conflict. De rechtsvervolging kreeg daardoor een onmiskenbaar politiek karakter, daar de redenen voor rechtsvervolging en de inzichten van het comité tesamen nog meer grondwettelijke kwesties opwierpen.

De rechter, Mr. Justice Havers, zag in zijn resumé de kwestie van georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid als essentieel in deze zaak:

"Een van de pijlers van onze grondwet is wel, dat iedereen - wat zijn rang, positie en stand ook moge zijn; wat hij of zij ook mag geloven of menen; hoe sterk hij dan ook vasthoudt aan deze gezichtspunten - onderworpen is aan de wet. Als hij op morele of humanitaire gronden ervan overtuigd is, dat een bepaalde wet een slechte wet is en in strijd met de beste belangen van ons land, dan geeft hem dat nog niet het recht die wet te schenden om op die wijze tegen de regering te protesteren. Het is de dure plicht van iedere burger van ons land om de wet te gehoorzamen."(8)

Mr. Justice Havers zei ook, dat het wel degelijk invloed zou hebben op zijn vonnis, als het zestal hem kon verzekeren, dat zij zouden afzien van de campagne der burgerlijke ongehoorzaamheid en geen "misdadige overtredingen" meer zouden

begaan. Onmiddellijk voor het uitspreken van het vonnis zei hij: "Ik moet een vonnis vellen, dat overeenkomt met de ernst van de overtredingen, die u hebt begaan, en dat anderen ervan zal weerhouden om soortgelijke vergrijpen te plegen."(9)

Bij de beslissing van de Lords kwam Lord Devlin weer op deze grondwettelijke kwestie terug en zei dat degenen, die het niet eens waren met het regeringsbeleid met betrekking tot kernwapens "volledig het recht hadden om alle wettige middelen aan te wenden, die in hun bereik lagen, om op die wijze (hun gezichtspunten) kenbaar te maken. Maar zo lang als de meerderheid de daarmee tegengestelde mening erop na hield en zo het beleid van het land bepaalde, kan ik echt niet inzien dat het geen schade aan de staat zou toebrengen, als men de uitvoering van dat beleid zou dwarsbomen."(10)

Schijnbaar begreep de verdediging niet volledig de grondwettelijke kwestie, die het probleem van georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid in een konstitutionele democratie met zich mee bracht, of misschien beschouwde ze het wel als een kwestie van minder belang. Vele argumenten van de verdediging - indien deze al naar voren konden worden gebracht - pasten meer in een rechtsvervolging die aangespannen zou zijn wegens overtreding van Artikel 1 (het feitelijke benaderen of betreden van de plek) dan vanwege een samenzwering tot overtreding van Artikel 1: het organiseren en het bevorderen van burgerlijke ongehoorzaamheid.

In plaats daarvan bracht de verdediging in, dat de Wet op de Staatsgeheimen op onjuiste wijze werd toegepast op een, dergelijk geval; dat het 't defensiebeleid van de regering was, dat schade toebrengt aan de belangen en de veiligheid van de Staat; en dat de akties en de doelstellingen van het 'Komitee van 100' in feite juist een heilzame uitwerking hadden. Men betoogde ook dat bij zulke kwesties burgerlijke ongehoorzaamheid op morele gronden gerechtvaardigd was.

Tijdens een uitgebreid verhoor door de Procureur-Generaal verklaarde en rechtvaardigde Michael Randle burgerlijke ongehoorzaamheid tegen het bestaande kernwapenbeleid.(11) In zijn persoonlijke verklaring trachtte Ian Dixon burgerlijke ongehoorzaamheid te rechtvaardigen door te stellen: "Al hebben we dan in ons land bepaalde democratische vrijheden die in andere landen niet bestaan, toch is het nodig om zich wel eens buiten de grenzen van de wet te begeven en zijn toevlucht te nemen tot ongrondwettelijke akties."(12) Pat Pottle redeneerde dat burgerlijke ongehoorzaamheid voor hem noodzakelijk was, als hij bij zichzelf gevoelens wilde vermijden

van morele medeplichtigheid aan het huidige beleid.(13) De rechter weigerde Pottle toestemming om Aartsbisschop Roberts S.J. vragen te stellen omtrent de zedelijke toelaatbaarheid van burgerlijke ongehoorzaamheid. Mijn eigen getuigenverklaring werd plotseling afgebroken, voordat Pottle grondwettelijke vragen kon stellen, nadat verschillende vragen omtrent geweldloze akties door de rechter als niet ter zake doende werden afgewezen.

Dit alles betekende dat er door de verdediging geen argumenten of getuigenverklaringen werden gepresenteerd tegen het centrale punt, dat door de aanklager naar voren werd gebracht, betreffende de vraag of mensen wel of niet gerechtelijk zouden moeten worden vervolgd vanwege het organiseren - en ook vanwege het feitelijke bedrijven - van burgerlijke ongehoorzaamheid in een parlementaire democratie. Ofschoon de rechter inderdaad een groot deel van de argumentatie van de verdediging afwees als niet ter zake doende, is het zeker waar dat de verdediging geen enkele poging deed om argumenten omtrent dit punt naar voren te brengen, al was dit punt dan ook van zo'n centraal belang voor de inhoud van de aanklacht en voor de daarbij betrokken grondwettelijke kwesties.

PROBLEMEN MET BETREKKING TOT BURGERLIJKE ONGEHOORZAAMHEID IN EEN DEMOKRATIE

Waar gewone burgerlijke vrijheden bestaan, dient georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid niet zo maar als een vervanging van de mogelijkheid om met behulp van woorden de mensen te overreden, en ook niet ter vervanging van het gebruik van de bestaande grondwettelijke middelen om regeringen te beïnvloeden en te veranderen. Het is eerder een alternatieve mogelijkheid, die men kan aanwenden in plaats van politiek geweld. Dit in te zien is van fundamenteel belang voor het begrijpen van de functie, die burgerlijke ongehoorzaamheid in een democratie vervult.

De op grote schaal georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid zal onvermijdelijk de regering en de meerderheid voor bepaalde problemen plaatsen. Zij kunnen het niet zomaar negeren vanwege de uitdaging van de zijde van diegenen, die hun afwijkende mening uiten door openlijk gehoorzaamheid te weigeren aan een wet en tegelijkertijd daarvoor de wettelijke straffen te willen aksepteren, met de bedoeling meer de aandacht van de mensen op hun zaak te richten en ook om hun instemming en steun te weigeren aan het door hen aangevochten beleid. De gevestigde regeringen zullen toch maar zelden van mening zijn, dat ze openlijke en opzettelijke ongehoorzaamheid zo maar kunnen toelaten zonder de dwangmaatregelen op te leggen waarin de wet in deze voorziet. Dit betekent dan dat de regeringen, handelend vanuit hun gevestigde standpunten, de burgerlijke verzetsplegers moeten arresteren en hen boetes of gevangenisstraffen moeten opleggen. Zoiets kan men verwachten, en als het dan ook inderdaad gebeurt, kunnen de burgerlijke verzetsplegers - normaal gesproken - niet klagen. In plaats daarvan moeten zij de vonnissen beschouwen als een middel, om hun zaak grotere bekendheid te geven en hun beweging sterker te maken. Waar burgerlijke ongehoorzaamheid in brede kring wordt toegepast, zal de regering wel gedwongen worden om te zorgen voor het nodige personeel om de wet te handhaven, voor een voldoende administratief apparaat en voor strafinrichtingen, om het grote aantal ongehoorzame onderdanen te kunnen herbergen.

De problemen waarvoor regeringen, die te maken krijgen met op grote schaal georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid, zich zien gesteld zijn bijzonder van aard, deels omdat opzettelijke, openlijke en vreedzame ongehoorzaamheid niet zo erg veel voorkomt, maar voornamelijk omdat de personen, die het niet met de regering eens zijn, niet alleen onbevreesd zijn om te worden gestraft, maar prakties erom vragen gearresteerd te worden. Daarom hebben de regeringen vaak erg onzeker op burgerlijke ongehoorzaamheid gereageerd. Het voorbeeld van mensen, die bereid zijn om straffen en ontberingen te ondergaan ter wille van hun gewetensovertuiging, zou een steeds groter aantal mensen ertoe kunnen brengen voor de eerste keer over deze kwesties na te denken. Daardoor zal het bewust kiezen van een bepaald beleid worden bevorderd, in plaats van het lijdelijk aksepteren ervan. Het resultaat zou zelfs wel eens kunnen zijn, dat de minderheid de meerderheid wordt. In zo'n geval zou een verandering van het beleid natuurlijk door de normale grondwettelijke methodes tot stand kunnen worden gebracht. Ingeval de regering zich niet onderwerpt aan de gewijzigde gezichtspunten of niet

toestaat dat de gebruikelijke grondwettelijke middelen worden aangewend om veranderingen te brengen in de regering, zal de nieuwe meerderheid van personen, die niet met het regeringsbeleid instemt, over vreedzame middelen beschikken, om burgerlijke ongehoorzaamheid en andere vormen van geweldloze aktie toe te gaan passen. Hierdoor kan zij op vreedzame wijze het beleid van de regering proberen te veranderen en het meerderheidsbewind herstellen.

Maar het kan ook wel gebeuren, dat degenen met een afwijkende mening er niet in slagen de meerderheid te overtuigen. In zo'n geval kan de minderheid de meerderheid niet dwingen de beleidswijziging te aksepteren. Een "geweldloze staatsgreep" is iets dat eigenlijk niet bestaat. Degenen, die overwegen een soort tegenstrijdige "Gandhiaanse Jacobijnen" te worden en, in de minderheid zijnde, toch hun wil aan de meerderheid menen op te kunnen leggen, zijn kennelijk niet op de hoogte van de aard van geweldloze aktie. Ze houden er ideeën op na die onverantwoordelijk en gevaarlijk zijn.

Als men zich door geweldloze middelen wil verzekeren van een bepaald beleid, dan kan dat alleen maar gebeuren door bij de bevolking de overtuiging te ontwikkelen, dat het beleid juist is, en dit wel zo lang totdat een meerderheid het ondersteunt. Dit is vereist om voldoende kracht te ontwikkelen om dat beleid door te voeren en ook om het geweldloos te kunnen verdedigen tegen pogingen door de minderheid om door middel van geweld het oude beleid weer op te leggen. Het is mogelijk dat een minderheid door middel van een, op felle tegenwerking gebaseerde, geweldloze taktiek de val van een regering zou kunnen bewerkstelligen in een stelsel met een grondwettelijke volksvertegenwoordiging. Maar het is een naïeve gedachte te menen, dat dit een overwinning zou betekenen. Dit zou niet noodzakelijkerwijze - en zelfs niet waarschijnlijk - het verlangde nieuwe beleid tot stand brengen. Als de meerderheid het oude beleid nog steeds aanhangt en vanwege de methodes van tegenwerking door de minderheid er niet aan denkt om haar zaak ook maar in overweging te nemen, zal er - of op grondwettelijke wijze of door middel van een staatsgreep - een nieuw en nog meer onderdrukkend regime aan de macht komen, dat zijn steun verleent aan het oude beleid. Dergelijke belemmerende methodes zouden aldus ertoe kunnen leiden, dat de minderheid een nog kleinere minderheid wordt, die nog minder kans heeft haar doelstellingen te realiseren.

Het is erg onwaarschijnlijk, dat er een minderheidsrege-

ring aan de macht zou kunnen komen, die tegen de wil van de meerderheid in het nieuwe beleid zou gaan aanmoedigen. Als zo iets toch zou gebeuren, dan zou die regering zich alleen maar kunnen handhaven, tegenover de sterke weerstand in het geval van zo'n vitale kwestie, door zelf de meerderheid te gaan onderdrukken. Dan zou ze in laatste instantie, in het gevecht om haar bestaan, zich moeten gaan bedienen van diezelfde militaire middelen, waar ze zich zogenaamd tegen verzet.

Rekening houdend met de aard van burgerlijke ongehoorzaamheid en van geweldloze aktie in het algemeen, kan een minderheid nooit haar wil opleggen aan een meerderheid, die in haar eigen beleid gelooft. Kwaliteit en onvervalste kracht is in een geweldloze beweging door niets te vervangen en er bestaat geen alternatief bij het opbouwen van meerderheidssteun voor het standpunt van degenen, die er een andere mening op na houden. Als daarom geweldloze aktie in het algemeen en burgerlijke ongehoorzaamheid in het bijzonder de zaak van de minderheid met de afwijkende mening willen bevorderen, dan zullen zij aan bepaalde normen moeten voldoen, die op de lange duur de aktie niet alleen meer doeltreffend maken, maar ook meer verenigbaar met de eisen, die een democratie aan zo'n aktie stelt.

DEMOKRATIESE EIGENSCHAPPEN VAN BURGERLIJKE ONGEHOORZAAMHEID

Burgerlijke ongehoorzaamheid onttrekt steun en gehoorzaamheid aan een beleid of aan een regime, in verhouding tot het aantal burgers dat niet met dit beleid of regime kan instemmen en dat tevens bereid is de sanktie - die gewoonlijk uit gevangenschap bestaat - te aanvaarden voor de onttrekking van die steun. Als men de kwaliteit van de aktie - waartoe ook geweldloze discipline behoort - kan handhaven, staat de ernst van de uitdaging, waarmee burgerlijke ongehoorzaamheid de regering konfronteert, ruwweg in een direkte verhouding tot het aantal burgers, dat zich sterk genoeg voor de

zaak interesseert om daaraan deel te willen nemen.

Georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid verenigt in zich bepaalde kwaliteiten, die men vroeger als onverenigbaar beschouwde. Het geeft degenen, die een sterk afwijkende mening hebben omtrent het gevestigde beleid en die het gevoel hebben, dat ze er onmiddellijk tegen in actie "moeten" komen, de kans om rechtstreeks, onmiddellijk en militant te kunnen ageren. Men meende vroeger, dat deze eigenschap alleen maar te vinden was in politiek geweld. In het geval van burgerlijke ongehoorzaamheid wordt er echter geen letsel of doodslag veroorzaakt en er worden geen eigendommen vernield door degenen, die ergens een andere mening over hebben. Bij hen vindt men respect voor de tegenstanders en voor de meerderheid. Het verschil van mening wordt tot uitdrukking gebracht op een ordelijke en vreedzame wijze - belangrijke eigenschappen van een democratie. Men heeft zelfs wel eens betoogd, dat burgerlijke ongehoorzaamheid een diepe eerbied voor de wet zelf met zich mee brengt, daar de ongehoorzamen openlijk handelen en bereid zijn de straf te aanvaarden, die de wet oplegt voor ongehoorzaamheid als de sanktie, die men in een democratie moet aanvaarden voor het door middel van directe actie tot uitdrukking brengen van een afwijkende mening. Dit zijn allemaal eigenschappen, waarvan men vroeger geloofde, dat ze alleen maar voorkwamen bij personen, die zich stipt hielden aan de normale grondwettelijke procedures van een democratie met een volksvertegenwoordiging.

Burgerlijke ongehoorzaamheid - zo betoogt men - verenigt in zich de kracht van zowel directe actie als van geleidelijkheid in politieke conflicten, terwijl ze tegelijkertijd de ongewenste morele en politieke gevolgen vermijdt van zowel politiek geweld als van gebrek aan actie, in geval van een fundamenteel conflict.

DE KEUZE: GEWELDDADIGE OF GEWELDLOZE AKTIE?

Men kan niet sterk genoeg het onderscheid benadrukken

tussen geweldloze actie in het algemeen, met burgerlijke ongehoorzaamheid in het bijzonder, aan de ene kant en politiek geweld aan de andere. Zowel de morele verwickelingen en de onmiddellijke menselijke gevolgen, als ook de maatschappelijke en politieke effecten op de lange duur zijn radikaal verschillend. Burgerlijke ongehoorzaamheid is een poging om op vreedzame en democratische wijze actie te voeren als er fundamentele conflicten over kwesties zijn, waarbij de minderheid zich niet passief kan neerleggen of enig kompromis kan aanvaarden. Burgerlijke ongehoorzaamheid wordt slechts toegepast in een geval van een diepgaand verschil van mening, dat zo ernstig is dat men mogelijkerwijze zijn toevlucht zou hebben genomen tot politiek geweld, als men niet kon beschikken over een geweldloos alternatief. Burgerlijke ongehoorzaamheid, waarmee een groep op een georganiseerde wijze uitdrukking geeft aan haar verschil van mening, komt dus niet in de plaats van een konventioneel grondwettelijk middel, maar in de plaats van politiek geweld.

Het is daarom verwarrend, dat men vaak tracht burgerlijke ongehoorzaamheid gelijk te stellen aan geweld. In zijn opsomming van het gebeurde in de rechtszaak over de Staatsgeheimen zei de rechter, bijvoorbeeld:

"Men heeft grote nadruk gelegd op het feit, dat in deze campagne strenge richtlijnen waren gegeven dat de campagne op geweldloze wijze zou worden gevoerd. Leden van de jury: als een persoon opzettelijk een misdaad pleegt, dan is het totaal onbelangrijk of hij die misdaad pleegt met geweldloze of gewelddadige methodes, tenzij het gebruik van geweld een essentieel onderdeel is van de misdaad Als zij dus in feite gezamenlijk besloten deze vliegbasis te betreden, dan is het totaal onbelangrijk of zij daarbij gewelddadige of geweldloze methodes aanwendden."(14)

Ik geef toe, dat in de zin van de wet de bewering van de rechter juist is. Het overtreden van de wet is het overtreden van de wet, en voorbereidingen om de ene wet te overtreden kunnen technies even onwettig zijn als de voorbereidingen om een andere wet te overtreden. Het zestal werd echter niet gerechtelijk vervolgd voor het feitelijke bedrijven van burgerlijke ongehoorzaamheid, maar eerder voor het organiseren ervan. Een dergelijke vervolging berust op de wijze, waarop men de maatschappelijke en politieke gevolgen van die daad bekijkt, en dus is in dit geval de vraag of het middel gewelddadig of geweldloos is wel van toepassing op het beantwoorden van de vraag of ze vanwege die aanklacht ver-

volgd moesten worden, omdat de maatschappelijke en politieke gevolgen van gewelddadige en van geweldloze middelen totaal verschillend zijn.

Bij de beschouwing van de grondwettelijke kwestie, of mensen wel of niet vervolgd moeten worden voor het organiseren van burgerlijke ongehoorzaamheid, is daarom de vraag of hun afwijkende mening wel of niet gewelddadig is, van het hoogste belang. De maatschappelijke en politieke gevolgen van daden, die uitdrukking willen geven aan een diepgaand verschil van mening, respektievelijk door middel van politiek geweld door een minderheidsgroep en door geweldloze aktie (waaronder ook burgerlijke ongehoorzaamheid gerekend wordt) door een minderheidsgroep, zijn voor een democratie twee geheel verschillende zaken. Zulke gevolgen zijn dermate verschillend van elkaar, dat er een wettelijk onderscheid gemaakt zou moeten worden tussen het organiseren van gewelddadige ongehoorzaamheid en het organiseren van burgerlijke ongehoorzaamheid. Dit verschil is van vitaal belang, als men de vraag wil beantwoorden of er een rechtsvervolgning plaats moet vinden voor het organiseren - tegenover het feitelijke bedrijven - van burgerlijke ongehoorzaamheid. De poging om geweldloze en gewelddadige technieken over één kam te scheren door te doen alsof er tussen de twee geen verschillen bestaan wat betreft gevolgen en implicaties, kan slechts gebaseerd zijn op onwetendheid omtrent deze verschillen of op het verlangen, om ten koste van alles het tot uitdrukking brengen van een diepgaand verschil van mening door middel van burgerlijke ongehoorzaamheid, in de kiem te smoren.

Nog een voorbeeld van deze gelijkstelling van geweldloze en van gewelddadige aktie kon men beluisteren in het beroep op de Lords, waarin burgerlijke ongehoorzaamheid vergeleken werd met sabotage. En toch werd er - voor zover ik weet - tijdens de rechtszaak tegen het zestal geen enkele maal gezinspeeld op "sabotage"; het zou in die rechtszaak ook gemakkelijk te weerleggen zijn geweest. Het is wel heel duidelijk dat de Lords bij het uitspreken van hun oordeel het mogelijk achtten om de Wet op de Staatsgeheimen van 1911 (een wet, die nooit bedoeld was om toegepast te worden op mensen die zaken zoals geweldloze burgerlijke ongehoorzaamheid organiseerden) zover te laten strekken, dat ze gebruikt kon worden tegen het zestal, door de aktie die zij planden gelijk te stellen met "sabotage".

Lord Reid, bijvoorbeeld, zei dat de kanttekening bij Artikel 1 (1) "Straffen voor spionage" niet gehanteerd kon worden als een middel om de kwestie zo uit te leggen, dat men

de draagwijdte van de aktie zou beperken (tot enkel het spioneren dus). "Bovendien is het onmogelijk om te veronderstellen, dat de aktie niet van toepassing is op sabotage, en hetgeen men in dit geval van plan was te doen was een soort tijdelijke sabotage."(15) Lord Radcliffe was het daarmee eens en betoogde:

"In de zin van deze wet wordt de saboteur - evenals de spion in de gewone betekenis van het woord - beschouwd als een wetsovertreder. Maar als dat zo is (sic), dan waren degenen, die dit beroep aantekenden, in dit geval saboteurs, want het was aan iedereen bekend dat het hun bedoeling was obstructie te plegen tegen de gang van zaken op deze vliegbasis De vraag, waar het in dit beroep eigenlijk om draait, is of zij - binnen de grenzen van deze wet - minder de naam van saboteurs verdienden, omdat zij hun obstructie en hun belemmerende activiteiten wilden gebruiken als een demonstratie in de hoop door een langdurig proces van opruiming en overreding het door hen gepropageerde beleid aanvaard te krijgen."(16)

Op gelijke wijze verwees Lord Devlin naar "sabotage" in zijn instemmend oordeel.(17) Het is dus wel duidelijk, dat dit de basis moest zijn, waarop een wet, die ontworpen was om af te rekenen met spionage en sabotage, op zodanige wijze werd uitgelegd, dat men ze ook kon gebruiken om de organisatoren van geweldloze burgerlijke ongehoorzaamheid te kunnen vervolgen - deze burgerlijke ongehoorzaamheid was kennelijk een vorm van protest, waartegen de bestaande wetgeving eigenlijk geen middel kende. Maar het over één kam scheren van "sabotage" en van "geweldloze burgerlijke ongehoorzaamheid" is een klinkklare verdraaiing van de feiten. Als dit - naar het schijnt - de basis was, waarop men de rechtsvervolgning in de zin van de Wet op de Staatsgeheimen trachtte te rechtvaardigen, dan is het heel wel mogelijk, dat er in de toekomst een rechtszaak zal komen, waarin een beter op de hoogte zijnde rechter of jury een dergelijke vervolging zou kunnen afwijzen.

De 'Shorter Oxford English Dictionary' geeft de volgende definitie van "sabotage": De kwaadwillige beschadiging of vernieling van de eigendommen van een werkgever door werknemers tijdens een staking of een vergelijkbare aktie; daarom in het algemeen iedere kwaadwillige of moedwillige toebrengring van schade." Burgerlijke ongehoorzaamheid is iets heel anders. Er bestaan vele redenen, waarom sabotage niet kan worden gelijkgesteld met geweldloze aktie en waarom een be-

weging ernstig zou worden verzwakt, als men er het element 'sabotage' in zou brengen. De gelijkstelling van deze twee zaken - tenzij gebaseerd op onbetwistbare feiten - moet wel op de veronderstelling berusten dat dit voortkomt uit onwetendheid of dat men weloverwogen tracht een valse indruk te wekken om op die wijze de aandacht van de feitelijke kwesties af te leiden.

Nog een ander wanbegrip omtrent burgerlijke ongehoorzaamheid is te beluisteren in Lord Radcliffe's overeenstemmend oordeel. Sprekend over de bedoelingen van de appellanten zegt hij: "Zij wilden niets minder dan obstructie plegen." (18) Bij burgerlijke ongehoorzaamheid is het echter niet het belangrijkste, dat de bedoelde daad zelf succesvol is. Het gaat meer om de poging daartoe. Neem als voorbeeld India in 1930, toen er op uitgebreide schaal pogingen werden gedaan om op onwettige wijze zout te fabriceren. Als toen iemand gearresteerd werd voordat hij klaar was met het bereiden van het zout, had hij zijn doel toch bereikt, want door zijn poging was de zoutbelastingwet geschonden en de Staat had laten zien dat het nodig was om duizenden vreedzame onderdanen te arresteren, als ze haar beleidslijn wilde handhaven. Dit bracht de gewelddadigheid van het stelsel, dat onder normale omstandigheden verborgen bleef, aan de oppervlakte, gaf de bevolking enige oefening in het plegen van verzet en vreemde de mensen nog meer van de regering. Zo ook, als demonstranten tegen rassenscheiding in de Zuidelijke staten van de Verenigde Staten werden gearresteerd op het moment dat zij een wachtkamer betraden die alleen voor blanken was bestemd, in plaats van nadat zij er een tijdje binnen geweest waren, dan was daardoor hun actie niet mislukt, maar hadden ze wel degelijk het eigenlijke doel ervan bereikt.

Als het aantal ongehoorzame onderdanen zo sterk groeit, vanwege een steeds minder wordende steun aan het regeringsbeleid, of als er een "ommekeer" plaats vindt in het hart van degenen, die het regeringsbeleid steunen, zodat men de mensen, die er anders over denken, uiteindelijk toch maar toestaat om de bepaalde gedragslijn te blijven vervolgen dan is dat, van hun standpunt uit gezien, des te beter. Maar - en dit punt is van het grootste belang bij de beschouwing van de functie van burgerlijke ongehoorzaamheid in een democratie met een grondwettelijke volksvertegenwoordiging - het is de poging om die handeling te bedrijven, waaruit burgerlijke ongehoorzaamheid bestaat. Als alle demonstranten gearresteerd worden zodra de poging heeft plaatsgevonden, en de uiterlijke formele orde weer snel is hersteld - dit tot tevredenheid van

de regering - dan heeft de daad toch nog haar doel bereikt, daar dit een daad is van verzet en een duidelijke weigering van instemming, die de regering noodgedwongen heeft moeten erkennen.

EEN DEMOKRATIESE WIJZE OM UITDRUKKING TE GEVEN AAN EEN DIEPGAAND MENINGSVERSCHIL

Zo wordt het antwoord op onze oorspronkelijke vraag, of georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid democraties is, langzamerhand duidelijker. Van fundamenteel belang voor het juist beantwoorden van deze vraag is onze kijk op democratie. Democratie houdt natuurlijk in de burgerlijke vrijheden en respect voor zowel de minderheid als de meerderheid. Maar de essentiële betekenis van democratie is wel, dat de burgers een echte stem hebben bij het bepalen van hun eigen levensloop en van het beleid van hun regering en hun land. Nu tegenwoordig alle soorten van macht steeds meer gecentraliseerd worden, is de actieve deelname van burgers belangrijker dan ooit. Van even groot belang is het, dat maatschappelijke en politieke veranderingen gerealiseerd kunnen worden zonder dat men zijn toevlucht moet nemen tot politiek geweld. Vertegenwoordigende instellingen in parlementaire vorm, en ook in andere vormen, hebben steeds dienst gedaan als een middel om dat doel te realiseren. Het was echter van het begin af duidelijk, dat deze niet het enige middel waren om op vreedzame wijze veranderingen aan te brengen.

Niemand trekt de democratische eigenschappen in twijfel van een openbare protestvergadering, het uitdelen van pamfletten, het publiceren van politieke artikelen en boeken, een staking of het posten van stakers, een petitie aan de regering, of een campagne om de mensen het een en ander bij te brengen over een bepaalde kwestie. Al deze acties zijn wellicht gericht op het beïnvloeden van de meerderheid, de wetgevende macht en de regering. Maar zij houden zich allen heel duidelijk afzijdig van verkiezingen en wetgevende proce-

dures. Dit maakt ze niet minder democraties. Zo is ook burgerlijke ongehoorzaamheid, in zich, evenmin ondemokraties, omdat het zich buiten die procedures houdt.

Burgerlijke ongehoorzaamheid wordt vaak afgewezen, omdat het een dwangmiddel zou zijn, maar hoewel het wel degelijk problemen kan veroorzaken voor de regering en voor de meerderheid, kan toch burgerlijke ongehoorzaamheid door een minderheid een regering niet dwingen haar beleid te veranderen, als de regering zelf en de meerderheid werkelijk achter dat beleid staan en vastbesloten zijn om het tot uitvoering te brengen.

In zijn resumé aan het slot van de rechtszaak over de Staatsgeheimen tegen de zes leden van het 'Komitee van 100' in februari 1962 bracht de Procureur-Generaal zijn bezorgdheid tot uitdrukking over wat er zou kunnen gebeuren, als burgerlijke ongehoorzaamheid in steeds wijdere kring zou worden toegepast, met de woorden:

"Ik verzoek u om een ogenblik te overwegen wat er zou gebeuren, als andere personen of instellingen dezelfde koers zouden gaan volgen. Als dat zou gebeuren, dan zou dat toch het einde betekenen van de rechtsstaat, nietwaar? Het zou het einde betekenen van de democratie en leiden tot anarchie en mogelijk zelfs diktatuur."(19)

Ik beweer ten stelligste, dat dit eenvoudig niet waar is. Niet alleen zal burgerlijke ongehoorzaamheid geen schade toebrengen aan de democratie, het zal zelfs - als de mensen het recht krijgen om zich ervoor te organiseren - de democratie versterken, doordat het voor één van haar belangrijkste zwakheden een oplossing biedt: het niet voorhanden zijn van een democraties middel om uitdrukking te geven aan een diepgaand meningsverschil. Burgerlijke ongehoorzaamheid zou tevens de veel grotere gevaren verminderen, waarmee passiviteit en politiek geweld de democratie bedreigen. Het zou toch heel wat beter zijn, als men in plaats van te gruwen bij het vooruitzicht dat ook andere groepen burgerlijke ongehoorzaamheid zouden gaan toepassen, men daarentegen dankbaar zou zijn dat zij door deze handelwijze politiek geweld afgewezen hebben, dat altijd gepaard gaat met anti-sociale en anti-demokratische verschijnselen.

Georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid is, op politiek nivo, enigszins vergelijkbaar met stakingen in de industrie, behalve dan dat in het eerstgenoemde geval er slechts een deel van de betrokkenen hun medewerking aan het stelsel

onthouden. Stakingen zijn bedoeld voor situaties, waarin de gevestigde procedures voor het oplossen van geschillen geen overeenkomst hebben opgeleverd. Ook zij nemen de plaats in van gewelddadige acties, zoals het vermoorden van de baas of het oplazen van de fabriek. In plaats daarvan weigeren de arbeiders op geweldloze wijze om nog verder mee te werken. Al worden stakingen soms heel verkeerd gebruikt, toch is men er in het algemeen over eens, dat het recht om te staken een essentieel democraties recht is. En toch bestaan er natuurlijk sankties tegen stakingen. In de periode waarin zij weigeren om te werken ontvangen de arbeiders ook geen loon. Dit leidt, hoewel het geen wettelijke sanktie is, tot het tegengaan van stakingen, behalve dan wanneer het om een sterk omstreden standpunt gaat.

Zo bestaan er ook bij georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid sankties, die nog in veel sterkere mate de mensen er van af brengen om burgerlijke ongehoorzaamheid toe te passen - behalve dan in ekstreme gevallen. Het aantal groepen, dat waarschijnlijk gebruik zou maken van burgerlijke ongehoorzaamheid, is daarom dan ook niet erg groot, daar het beperkt blijft tot diegenen, die zo'n diepgevoelde mening hebben omtrent een bepaalde kwestie, dat zij bereid zijn om gevangenschap en andere vormen van lijden te aksepteren als een straf voor hun weigering om zich passief bij de zaak neer te leggen. Als het verschil van mening zo innig en diep wordt gevoeld, dan is het wenselijk dat de groep kan beschikken over een of ander krachtig, maar toch vreedzaam middel om haar bezwaren naar voren te brengen.

Men zou ons huidig democraties stelsel kunnen verbeteren, door te voorzien in een mogelijkheid om uitdrukking te kunnen geven aan een diepgaand meningsverschil, door mensen het recht toe te kennen burgerlijke ongehoorzaamheid te organiseren zonder dat ze gerechtelijk vervolgd worden vanwege dit organiseren en propageren van burgerlijke ongehoorzaamheid. Het bedrijven van burgerlijke ongehoorzaamheid zou, per definitie, natuurlijk onwettig blijven. Zolang als arrestaties en vervolgingen werden uitgevoerd onder de wetsbepalingen, die gelden voor ongehoorzaamheid, zou men die als redelijk en rechtvaardig beschouwen binnen het kader van de bestaande konstitutionele democratie. Dit zou de maatschappij voorzien van een democratische uitingsmogelijkheid voor diepgaande meningsverschillen en van een soort barometer, waarmee men de mate en de intensiteit van dergelijke meningsverschillen zou kunnen afmeten. Op die manier zou georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid een ordelijke en vreedzame vervanging kunnen zijn voor politiek geweld.

Van de andere kant zal reeds de poging zelf, om het op vreedzame wijze uitdrukking geven aan een diepgaand meningsverschil door georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid tegen te willen gaan, een ernstige bedreiging vormen voor de democratie. Door zich in een dergelijke opzet te mengen dwingt de regering de samenleving om de normale burgerlijke vrijheden te beperken, waarvan een groepering, die over een bepaalde zaak een afwijkende mening heeft, zich zou willen bedienen, om haar gezichtspunten ter discussie te stellen of om bekendheid te geven aan een protest door middel van burgerlijke ongehoorzaamheid.

En precies zo'n situatie deed zich voor, toen functionarissen pogingen ondernamen, om de voorbereidingen op de burgerlijke ongehoorzaamheid door het 'Komitee van 100' te beïnvloeden en te regelen. Zij weigerden om bijeenkomsten toe te staan op het Trafalgar Square, een traditionele plaats voor vrije meningsuiting, toen men hen de verzekering niet wilde geven, dat er tijdens die bijeenkomsten niet zou worden gediscussieerd over burgerlijke ongehoorzaamheid en dat er geen propagandamateriaal over burgerlijke ongehoorzaamheid zou worden verspreid. Men maakte een einde aan het uitdelen van brochures en het houden van optochten met borden zodra die betrekking hadden op burgerlijke ongehoorzaamheid. De reeds zeer lange tijd niet voorgekomen overvallen van de politie in burgerwoningen en kantoorgebouwen werden ondernomen om zo bezwarend bewijsmateriaal op te sporen.

Als men anderzijds de door mij bepleite benadering zou overnemen, waarbij gerechtelijke vervolgingen voor het bedrijven van burgerlijke ongehoorzaamheid als normaal zouden worden beschouwd, zouden de hierboven genoemde beperkingen op de normale burgerlijke vrijheden ten opzichte van het uiten van grieven of het bekendheid geven aan aanstaande burgerlijke ongehoorzaamheids-demonstraties totaal onnodig en ongepast zijn. Het opheffen van deze beperkingen zou in bepaalde stadia de taak van de politie aanmerkelijk kunnen vereenvoudigen en verlichten. Als er in het verleden wel eens beperkingen werden opgelegd aan de burgerlijke vrijheden, dan was vaak een van de gevolgen dat het aantal mensen dat burgerlijke ongehoorzaamheid bedreef toenam, omdat men dan een verband ging zien tussen de daad en het behouden van zijn vrijheid. Als er dan zoiets gebeurde, dan werden de mogelijkheden voor de mensen om burgerlijke ongehoorzaamheid te plegen aanmerkelijk uitgebreid, daar het houden van verboden bijeenkomsten, het uitdelen van verboden leesmateriaal en het zich bezig houden met dergelijke daden reeds volop de gele-

genheid boden om burgerlijke ongehoorzaamheid te plegen.

Wat zal er gebeuren als een regering, die zich gesteld ziet tegenover een betekenisvolle beweging van mensen die zeer sterk in mening met haar verschillen, volhardt in het niet alleen onwettig maken van georganiseerde, geordende burgerlijke ongehoorzaamheid, maar ook ernstige pogingen doet om het onmogelijk te maken? Tenzij in brede kring de kennis van de beginselen, de theorie en de toepassingen van geweldloze actie is doorgedrongen bij de hele beweging en bij de bevolking, bestaat er een grote kans dat de beweging zich gaat organiseren op een "ondergrondse" of geheime basis. Dit zou zowel voor de beweging als voor de samenleving ernstige gevolgen hebben. Het zou waarschijnlijk leiden tot een beweging, die kleiner in aantal is en ook wanhopiger, en die geneigd zou zijn om alle mogelijke middelen aan te wenden - eventueel ook daden van politiek geweld. Zoals Gandhi vroeg, toen de Britten zo kwaad waren over zijn burgerlijke ongehoorzaamheidsbeweging in 1930: zouden ze dan de voorkeur geven aan geweld? Dit is in dergelijke radicale konfliktsgevallen in feite het enige alternatief, en het is betreurenswaardig dat het heel vaak voorkomt, dat gezagsdragers er inderdaad de voorkeur aan geven, dat hun protesterende onderdanen met geweld in opstand komen, want als zij dat doen, kunnen ze hen gemakkelijker de mond snoeren en in diskrediet brengen. Deze ontwikkeling zou echter rampzalige gevolgen hebben, zowel voor de zaak van degenen die anders over de kwestie denken, als voor de hele samenleving; bovendien zou de democratie er zeer ernstig onder lijden. De kans dat een dergelijke ontwikkeling zich zal voordoen, zal aanmerkelijk verkleind worden, als men tot de erkenning komt dat een democratische samenleving wel moet beschikken over een of andere wijze om uitdrukking te kunnen geven aan een diepgaand meningsverschil, en dat aan de behoefte daaraan het best kan worden voldaan door een wettelijke erkenning van het recht om burgerlijke ongehoorzaamheid te mogen organiseren. Of zoiets wel of niet zal worden aanvaard, hangt wellicht af van de vraag of de burgers en de regering meer geïnteresseerd zijn in het onderdrukken van meningsverschillen dan in het in stand houden en verbeteren van een democratische samenleving.

NORMEN VOOR BURGERLIJKE
ONGEHOORZAAMHEID IN EEN DEMOKRATIE

Als men in een democratie met een konstitutionele volksvertegenwoordiging georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid wil beoefenen, zal men over bepaalde gedragsnormen moeten beschikken, waaraan beide partijen zich zullen moeten houden, als men de kwestie eerlijk wil spelen en als men de democratische eigenschappen van die samenleving wil behouden en verrijken. Als een van de twee partijen zich niet aan deze normen aanpast, zal dit een ernstige bedreiging betekenen voor de democratische eigenschappen van die samenleving. Voorlopig zou ik daartoe de volgende maatstaven willen voorstellen:

Voor de geweldloze activist:

1. De aktie moet onder alle omstandigheden absoluut geweldloos zijn ondanks elke vorm van provokatie, wraak en onderdrukkende maatregelen. De aktievoerders moeten er zelfs hun best voor doen om te voorkomen blijvende verbittering en vijandigheid op te wekken en ze moeten er naar streven om vriendschappelijke betrekkingen te bewaren met alle betrokkenen (tegelijk erkennend dat tijdelijke vijandigheid zal kunnen ontstaan door het feit alleen al dat er een verschil van mening bestaat, ook al doet men nog zo zijn best om dit te vermijden).

2. De groep, die verantwoordelijk is voor het maken van de plannen voor de aktie, moet open en eerlijk haar werk doen. Alle plannen voor de aktie moeten lang voor het begin van de aktie in de openbaarheid worden gebracht; dus ook de politie en andere betrokken instanties moeten worden geïnfor-

meerd.

3. Zo lang als een gerechtelijke vervolging tegen hen ondernomen wordt binnen de regels van de wet en van de verordeningen die gelden voor ongehoorzaamheid, moeten de aktievoerders bereid zijn de straffen te aanvaarden voor die ongehoorzaamheid, zoals die in de wet worden genoemd, zoals geldboetes of gevangenschap.

4. Behalve in die gevallen, waarin men te maken krijgt met wreedheid of pogingen tot vernedering of een andere onrechtvaardige behandeling heeft plaatsgevonden, alsook in zeer speciale gevallen, moet de gevangene met de politie en met de gevangenisautoriteiten samenwerken vanaf het moment van de arrestatie. Gevangenschap moet door een democraties denkend mens worden aanvaard als straf voor het bedrijven van burgerlijke ongehoorzaamheid met als doel het uitdragen van haar of zijn overtuiging.

5. De geweldloze activisten moeten zich onder alle omstandigheden op een gedisciplineerde en waardige wijze gedragen.

6. De demonstranten mogen er niet naar streven om alleen maar obstruktie te voeren en evenmin om een regering ten val te brengen die door een meerderheid wordt gesteund.

Voor de regering:

1. Als er geen wet wordt overtreden, moet men toestaan de geweldloze aktie op vreedzame wijze te laten doorgaan, zonder in te grijpen. Men moet niet tussenbeide komen als men te maken krijgt met het gebruik van fundamentele burgerlijke vrijheden, zoals het recht om te posten, brochures uit te delen, optochten te houden, openbare bijeenkomsten te houden en soortgelijke aktiviteiten, zelfs niet als er propaganda wordt gemaakt voor het bedrijven van burgerlijke ongehoorzaamheid en als men er bij anderen op aandringt hieraan mee te doen.

2. De straffen, die men de ongehoorzame demonstranten oplegt, moeten beperkt blijven tot de maksimum straf die in de wet wordt vermeld voor ongehoorzaamheid (en zo'n maksimum straf moet redelijk zijn), en men moet zich niet beroepen op wetten die niet bestemd zijn voor dit gedrag.

3. Onder geen enkele omstandigheid mag men buitenwettelijke maatregelen toestaan, zoals slaan, schieten, wreedheden en dergelijke, noch vóór noch ná de arrestatie.

4. Onevenredige bestraffing van slechts een paar demonstranten of organisatoren moet worden beschouwd als selectieve rechtspraak en is daarom onbillijk.

5. Men moet het recht, om burgerlijke ongehoorzaamheid te organiseren en te beoefenen onder de normen die hierboven zijn vermeld, erkennen als een vreedzaam democratis vervangingsmiddel voor politiek geweld.

6. Als men zich houdt aan de bovenstaande normen is een regering gerechtigd demonstranten, die burgerlijke ongehoorzaamheid plegen, te arresteren en te veroordelen onder de normale termen van de wet, die voor dergelijke ongehoorzaamheid geldt.

Indien beide partijen zich richten naar normen zoals deze, dan zal - ongeacht het gelijk of het ongelijk in het meningsverschil - dit geschil de democratie verrijken met een grotere vaardigheid om op een democratische wijze om te gaan met diepgaande meningsverschillen, ook al zal dit best wel ongemakken veroorzaken voor de regering en voor de meerderheid.

Deze serie van "normen" biedt niets dat wezenlijk nieuw is, maar komt neer op een terugkeer naar de feitelijke gang van zaken, die zich ten tijde van de eerste twee demonstraties van het 'Komitee van 100' in Londen voordeed. In beide gevallen had men geen beperkingen gesteld aan publiciteit vooraf. Trafalgar Square was beschikbaar voor een bijeenkomst vooraf en als verzamelpunt en de demonstranten liepen langs Whitehall, begeleid door de politie, naar het punt waar de demonstranten op de grond gingen zitten en een daad van burgerlijke ongehoorzaamheid stelden door te weigeren verder te lopen. In het eerste geval werd er niemand gearresteerd, maar in het tweede geval werden meer dan 800 demonstranten aangehouden. Bezien vanuit het standpunt van democratie waren dit veel creatievere manieren om diepgaande meningsverschillen te behandelen dan door middel van de rechtsvervolgingen onder de Wet op de Staatsgeheimen, die naderhand plaatsvonden.

KONKLUSIES

Mijn algemeen voorstel, dat men het organiseren van burgerlijke ongehoorzaamheid in een stelsel met een constitutionele volksvertegenwoordiging toelaatbaar moet achten, zal uiteraard wel een wijziging met zich meebrengen van enkele bestaande beleidsvormen en zelfs misschien wel van wettelijke opvattingen. Maar dit zou het democratis stelsel verrijken en versterken door een oplossing te bieden voor het probleem, hoe men een diepgaand meningsverschil tot uitdrukking kan brengen op een wijze, die verenigbaar is met democratische beginselen - een probleem dat door de bestaande democratische theorie en praktijk nog nooit echt onder ogen is gezien.

De ontwikkeling van geweldloze acties - waaronder ook burgerlijke ongehoorzaamheid - zal door het feit dat ze conflicten binnen de samenleving willen aanpakken op haar beurt het land ook helpen om andere problemen op te lossen. Burgerlijke ongehoorzaamheid is niet alleen een middel, waardoor een minderheid de kans krijgt haar opvattingen op een rechtvaardige wijze onder de aandacht te brengen. Burgerlijke ongehoorzaamheid zou wellicht ook een mogelijkheid kunnen bieden om - tesamen met andere vormen van geweldloze actie - een methode te ontwikkelen, waarmee de meerderheid zelf handelend zou kunnen optreden ter verdediging van de samenleving en van de grondwettelijke regering, als de vrijheid wordt bedreigd door, bijvoorbeeld, een staatsgreep, een situatie waarvoor tot nu toe geen constitutioneel antwoord ter beschikking staat. Op het moment is de enige wijze om met zo'n situatie af te rekenen, een militaire actie, die kan leiden tot een burgeroorlog. Maar als het leger, samen met een minderheid van de burgers, de staatsgreep steunt, dan staat de meerderheid daar prakties machteloos tegenover.

Het toepassen van burgerlijke ongehoorzaamheid en van andere vormen van geweldloze actie binnen de samenleving zou wellicht kunnen helpen om het volk in haar geheel erop voor te bereiden om krisissituaties zoals deze - en zelfs aanvallen van buitenaf - het hoofd te kunnen bieden door te zorgen dat men meer ervaring opdoet met het toepassen van een alternatieve strijdtechniek. Op deze wijze zou het land in zijn totaliteit beter in staat zijn doeltreffend op te treden tegen bedreigingen van de vrijheid van binnen uit of buiten af.

NOTEN

- (1) Zie Joan V. Bondurant, CONQUEST OF VIOLENCE: THE GANDHIAN PHILOSOPHY OF CONFLICT (Princeton: Princeton University Press, 1958; London: Oxford University Press, 1958; en Berkeley: University of California Press, 1965), pag. 216-219 en 223-235.
- (2) Aangehaald in E.H. Carr, THE TWENTY YEARS' CRISIS, 1918-1939 (London: Macmillan, 1942), pag. 226.
- (3) The Times, 11 jan. 1962.
- (4) The Times, 13 febr. 1962.
- (5) Id.
- (6) "On Trial", PEACE NEWS Supplement, pag. 11.
- (7) "On Trial", pag. 2.
- (8) Id., pag. 12.
- (9) Id.
- (10) The Guardian, 13 juli 1962.
- (11) Id., pag. 8.
- (12) Id., pag. 9
- (13) Id.
- (14) "On Trial", pag. 12.
- (15) The Times, 13 juli 1962.
- (16) Id.
- (17) The Guardian, 13 juli 1962.
- (18) The Times, 13 juli 1962.
- (19) "On Trial", pag. 11.
- (20) Een aparte kwestie is wel de vraag of - en zo ja, op welke wijze - geweldloze sancties door een regering moeten worden ontwikkeld, ter vervanging van de wettelijke sancties waarbij gebruik gemaakt wordt van geweld. Wij hebben niet tot doel een beschrijving te geven van een ideale geweldloze samenleving, maar wij zouden wel bepaalde wijzigingen aan willen brengen in het huidige stelsel, waardoor dit zich op een positieve manier

in een betere richting kan ontwikkelen en waarvoor binnen afzienbare tijd algemene instemming mogelijk zou kunnen zijn. Zie ook hoofdstuk 11, "The Societal Imperative" en Hoofdstuk 12 "Popular Empowerment" van "Social Power and Political Freedom" (Porter Sargent Publ., Boston - 1980), voor discussies omtrent een meer fundamentele verandering met betrekking tot het vervangen van gewelddadige sancties door geweldloze.

Notitie bij pag.6:

Naast de normale krantenverslagen van de rechtszaak kwam het weekblad PEACE NEWS na de oorspronkelijke veroordeling uit met een speciaal supplement "ON TRIAL". De afwijzing van het beroep werd, tesamen met de argumenten van de Lords, bijvoorbeeld weergegeven in het "Law Report" van THE GUARDIAN (Londen en Manchester) op 13 juli 1962 en aanvankelijk in een gestencild woordelijk verslag van 19 pagina's over de zaak "Chandler en anderen v. de Hoofdofficier van Justitie" naar de in steno gemaakte aantekeningen van W.B. Gurney & Zonen. Voor de volledige tekst van het besluit van de Lords, zie ofwel de "House of Lords and Judicial Committee of the Privy Council and Peerage Cases, THE LAW REPORTS, 1964, 'Chandler v. Director of Public Prosecutions' (London: Incorporated Council of Law Reporting for England and Wales), pag. 787-814, of Cyril King en J.T. Edgerly, red., THE ALL ENGLAND LAW REPORTS: INCORPORATING THE LAW TIMES REPORTS, LAW JOURNAL REPORTS, 1962, deel 3, 'Chandler and Others v. Director of Public Prosecution' (London: Butterworths, 1962), pag. 144 - 160.

GESPREKS-ONDERWERPEN

Voer een gesprek, over de inhoud van de brochure, op basis van enkele van de onderstaande uitspraken. (Bekijk desgewenst de kontekst, waarin die uitspraak gedaan werd.)

pag.7

Is georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid democraties? Is het te rechtvaardigen in een open, liberaal-gezinde democratie, waarin de burgers kunnen beschikken over het recht tot vrije meningsuiting en tot vergadering en over een representatief regeringsstelsel met periodieke verkiezingen?

pag.7/8

Moet het in een dergelijk stelsel aan dissidente groeperingen worden toegestaan om zich te organiseren, om zo hun afwijkende mening tot uitdrukking te kunnen brengen door openlijke ongehoorzaamheid en om anderen aan te moedigen zich bij hen aan te sluiten? Of druist een dergelijk gedrag ten enenmale in tegen de aard zelf van zo'n stelsel?

pag.11

Deze kwesties, waarover geen compromissen mogelijk zijn, doen zich zelfs voor, als democratieën met een constitutionele volksvertegenwoordiging op de meest ideale wijze kunnen handelen: met volledige burgerlijke vrijheden en volledige informatie-spreiding en na een oprechte uitwisseling van argumenten. Het is bijna per definitie, dat in deze fundamentele konflikt-situaties de normale procedures van een democratie met een volksvertegenwoordiging ontoereikend zijn.

Vele algemene discussies over burgerlijke ongehoorzaamheid en democratie gaan uit van de veronderstelling, dat alle meningsverschillen en alle overtuigingen van eenzelfde intensiteit zijn en dat het dus altijd mogelijk is tot een bepaald vergelijk te komen waarbij ieder zich kan neerleggen. Dit is een onjuiste en gevaarlijke mening, die kan leiden tot een verzwakking van de democratie, in wier naam het argument wordt aangevoerd.

pag.12

In een wereld, waarin de vrijheid in grote mate wordt bedreigd, en waarin men bij politieke conflicten vaak zijn toevlucht neemt tot geweld, zal de democratische samenleving sterker worden, als men creatieve wegen kan vinden om uitdrukking te kunnen geven aan sterk afwijkende meningen.

pag.14

Er zijn een beperkt aantal handelwijzen mogelijk in geval er zich kwesties voordoen, die niet voor compromissen vatbaar zijn (dit zijn dan conflicten die de moraal, de godsdienst of de totale aard en richting van de samenleving betreffen), of als de mensen denken dat de normale kanalen totaal niet meer voor hen openstaan.

pag.16

Tijdens zijn gehele rechtszaak hield Eichmann vol dat - wat zijn morele schuld ook geweest mocht zijn - hij wettelijk niet schuldig was, omdat hij overheidsbevelen had opgevolgd. "Gehoorzaamheid is altijd als een deugd beschouwd." Toen hij op 31 mei 1962 werd terechtgesteld, zei hij op het schavot: "Ik moest de wetten van de oorlog en van de vlag gehoorzamen."

pag.17

Als daarom noch passiviteit noch politiek geweld aanvaardbaar is, is er een alternatief middel nodig van democraties vreedzaam actie-voeren om uitdrukking te kunnen geven aan een diepgaand meningsverschil; een middel, dat niet alleen doeltreffend is, maar dat ook met de democratische rechten van de meerderheid rekening houdt.

pag.31

Maar de essentiële betekenis van democratie is wel, dat de burgers een echte stem hebben bij het bepalen van hun eigen levensloop en van het beleid van hun regering en hun land.

pag.32

Burgerlijke ongehoorzaamheid wordt vaak afgewezen, omdat het een dwangmiddel zou zijn, maar hoewel het wel degelijk problemen kan veroorzaken voor de regering en voor de meerderheid, kan toch burgerlijke ongehoorzaamheid door een minderheid een regering niet dwingen haar beleid te veranderen, als de regering zelf en de meerderheid werkelijk achter dat beleid staan en vastbesloten zijn om het tot uitvoering te brengen.

pag.39

Het toepassen van burgerlijke ongehoorzaamheid en van andere vormen van geweldloze actie binnen de samenleving zou wellicht kunnen helpen om het volk in haar geheel erop voor te bereiden om krisissituaties zoals deze - en zelfs aanvallen van buitenaf - het hoofd te kunnen bieden door te zorgen dat men meer ervaring opdoet met het toepassen van een alternatieve strijdtechniek. Op deze wijze zou het land in zijn totaliteit beter in staat zijn doeltreffend op te treden tegen bedreigingen van de vrijheid van binnen uit of buiten af.

STICHTING VOORLICHTING AKTIEVE GEWELDLOOSHEID

De Stichting Voorlichting Aktieve Geweldloosheid (SVAG) werd in september 1976 opgericht met als doelstelling: een samenleving die de waarde kent van actieve geweldloosheid om spanningen en conflicten op te lossen en een rechtvaardige maatschappij te bevorderen, zowel nationaal als internationaal.

De Stichting wil hier aan werken door middel van voorlichting, via informatief-materiaal en publikaties.

Belangstellenden ontvangen tweemaal per jaar het gratis 'SVAG-Medelingen'-blad. Een gratis literatuur-overzicht en verdere informatie over de SVAG, kan aangevraagd worden bij: SVAG, Postbus 137, 8000 AC Zwolle.

* * *

Boeken die ondermeer bij de SVAG besteld kunnen worden:

Inleidende brochures

- Geweldloze strijd; een uitdaging aan onze tijd. (20 blz.)
- Actieve Geweldloosheid. J.P.Feddema en E.A.Huisman.
- Geweldloze Weerbaarheid, een nieuw model in de strijd tegen onrecht. (56 blz.)

Burgerlijke Ongehoorzaamheid

- Burgerlijke Ongehoorzaamheid. H.D.Thoreau. (66 blz.)
- Burgerlijke Ongehoorzaamheid; achtergronden, training, leiderschap, wetenschapsfilosofie. L.Boetes. (66 blz.)
- Burgerlijke Ongehoorzaamheid in een democratie? G.Sharp.

M.K.Gandhi

- Gandhi's leven en betekenis. P.Dijkstra, W.Robben. (74 bl.)
- Gandhi, de onvoltooide revolutie - het wiel spint nog steeds. (46 blz.)
- Mahatma Gandhi. L.Fischer. (397 blz.)
- Gandhi as a political strategist. G.Sharp. (357 blz.)

G.Sharp

- The Politics of Nonviolent Action. (3-delig; 902 blz.)
- Social Power and Political Freedom. (440 blz.)
- Macht en Strijd; theorie en praktijk van de geweldloze actie. (235 blz.)
- Geweldloosheid: moreel principe of politieke techniek? (Zie ook onder: burgerlijke ongehoorz. en M.K.Gandhi.)

Zie verder het gratis literatuur-overzicht voor boeken over: M.L.King, Dienstweigering, Feminisme en Geweldloosheid, Geweldloze Actie, Sociale Verdediging, Vredesopvoeding en Vredesonderwijs, Dokumentatie en Studies.